

«Η «κάκωσις» τοῦ Γένους, καθὼς εὐστοχα θὰ χαρακτηρίσῃ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις τὴν κατὰστασιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς τυπικὸ χροنيκὸ ὄριον γιὰ τὴν ἀπυρξὴ τῆς μελέτης τῆς ἑκπαιδεύσεως. Ἡ παιδεία δηλαδὴ τοῦ ἔθνους δὲν ἦταν μὲ κανένα τρόπο δυνατόν νὰ συνεχισθῇ ἀδιατάρακτῶς, ὅσο καὶ ἂν δεχόμεσθε πῶς οἱ ἐπιπτώσεις μιᾶς πολιτικῆς μεταβολῆς δὲν εἶναι ἀμέσως ἢ ἀμέσως ἔμφανεις στὸν πνευματικὸν ὅραρον. Μπορεῖ ἡ γενικώτερη πνευματικὴ ζωὴ νὰ φαίνεται πῶς συνέχίζεται ὁμαλᾶ· στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ ἐπιβιώσεις πού ἢ ἐμβλεῖαί τους εἶναι μικρῆ, ὅπως θὰ δοθῆ παρακάτω.

Στὴν περίοδον αὐτὴ τῶν ἐπιβιώσεων, γιὰ νὰ καλυφθῇ τὸ κενὸ ὡς τὴν ἐποχὴ πού ἀρχίζει ἡ ἀνανέωσις τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, στὰ τέλη τοῦ περιόου τοῦ 16ου αἰ., τοποθετήθηκε ὁ μῦθος γιὰ τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο. Ὅτι πρόκειται γιὰ μῦθον ἰσοδοκῶνται βασικά ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ὑπάρχει «κυριῶν ἱστορικῆς μαρτυρία πού νὰ βεβαιώσῃ τὴν ὑπαρξὴν κρυφοῦ σχολείου», ὅπως ὑποστήριξε ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης. Τὸ ἴδιον ὑποστήριξε καὶ ὁ Μανουὴλ Γεδεών πρὸ κατηγορηματικᾶ: «Μέχρι σήμερον οὐδαμῶς ἀνέγνων ἐν ὁμιλίῃ καυσιάζουσι πραγματίων βεζύρην ἢ Ἀγιάννην ἐμποδίσαντα σχολείου σύστασιν ἢ οἰκοδομίαν, τοῦθ' ὅπερ ἴδοντο νὰ συμβῆ κατὸ πλὴν κατωγενεῖς Χριστιανοῦ τινος, ἀπεριτημίου Τοῦρκου, κυθῶς ὠνόμαζον αὐτοῦς».

Ἐν τῷ Κρυφῷ Σχολεῖο εἶχε γίνῃ γιὰ κάποια περίοδον πραγματικότητι, σὲ περιορισμένη ἐστὼ ἑκτασι, δὲν συνέτρεχε κανένας λόγος ἢ σχετικῆς μαρτυρίας ἢ μαρτυρίας νὰ μείνουν σκόπημα στὴν ἀφάνεια. Θὰ ἐκπρε, ἀντίθετα, ἕνα τέτοιον τεκμήριον ζωτικότητος τῆς φυλῆς καὶ τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως.—σὺμφωνα

366

με τὴν ἔρμηνεύσιν πού θὰ τοῦ δώσουν κατὰ κανόνα οἱ μεταγενέστεροι — νὰ ἐξαρθῇ μὲ κάθε τρόπο. Ἐποῦ λοιπὸν ἡ ἀλλῆ λογικὴ μὴς ὁδηγεῖ νὰ ἀποκλείσουμε παρόμοιον ἐνδεχόμενον, ἐκεῖνο πού ἀπομένει νὰ δεχθῆμε εἶναι ὅτι πιθανόν νὰ βρισκόμασθε σὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ — μοναδικὴ ἴσως — συμπτωματικὴ ἐξάφαισις κάθε σχετικῆς γραπτῆς μαρτυρίας. Τὴν ἐσχιστὴ ἔρημ; αὐτὴ ὑπόθεσις ἐρχεται νὰ ἀναίρεσι μιὰ ἄλλη ἀδιαφιλονίκητη λογικὴ παρατήρησις: Γιὰ ποῖο λόγο ὁ Τοῦρκος νὰ ἐνοχληθῇ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴν σχολείων; Τί εἶναι ἐκεῖνο πού θὰ μπόροῦσε νὰ τὸν ἀνησυχήσῃ ἀπὸ τὴν ἐνασχόλησιν ἑνὸς μικροῦ σχετικᾶ μέρους τοῦ πληθυσμοῦ μὲ τὰ γράμματα; Ἐσφαλὸς ἢ περιορισμένη ἑκτασι πού μπόροῦσε νὰ ἔχη τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη ἢ καλ-

λίεργειαν τῶν γραμμάτων δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶχε ὡς ἐνδεχόμενον τὴν παραμέλησιν τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς. Ἄλλωστε τὰ γράμματα ἦταν ἀπαραίτητα γιὰ ἕνα μόνον μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, γιὰ ὅσους δηλαδὴ ἀσχολοῦνταν μὲ τὸ ἐμπόριον, μὲ τὸ ὄπλο δὲν ἀσχολεῖτο συστηματικῶς ὁ δυνάστης, ἢ γιὰ ὅσους ἔζην σχέσει μὲ τὸν κληρον. Πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς φυσικὸς ὁ συλλογισμὸς πού διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Μ. Γεδεών, ὅτι δηλαδὴ «ἢ τουρκικῆς κυβερνήσεως, ἀνεχομένη τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν, ἐγίνωσκεν, ὅτι εἰς τοὺς ναοὺς ἀναγιγνώσκοντες καὶ ψάλλουσιν οἱ παππάδες καὶ οἱ ψάλται, καὶ διὰ τὰ ἀναγιγνώσκόμενα καὶ ψάλλόμενα, ἐπρεπε νὰ διδαχθῶσιν ἐγκαίρως καὶ συνεπῶς οὐδέποτε ἐν ὁμιλίῃ καταστῆσι πραγματίων ἐμπόδιον τὴν ἐν νάρθηξιν καὶ κελλίοις διδασκαλίαν».

Ἐκεῖνο συνεπῶς πού ἀπομένει ὡς ἀπάντησις εἶναι ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀνησυχόσαν μήπως ἢ παιδεὶα γίνῃ κύριον σιτημὴν δημιουργοῦ φωτισμοῦ καὶ στὴ συνέχεια ἀφετηρία, ὡστε νὰ

καλλιεργηθῇ ἡ ἐθνικὴ συνείδησις. Δὲν ὑπάρχει ὅμως οὔτε σκιὰ ὑπόνοιας ὅτι θὰ ἦταν δυνατόν ὁ Ἀσιάτης Τοῦρκος τοῦ 15ου αἰ. νὰ ὀδηγηθῇ σὲ μιὰ πυρόμοιον σκέψιν. Γιὰ νὰ ἀναχθῆμε λοιπὸν στὴν ἐποχὴ ὅπου γεννήθηκε ὁ μῦθος, πρέπει νὰ μεταφερθῆμε στὰ χρόνια ὅπου ἡ ἀλληλοσχιστὴ παιδεία - ἐθνικῆς ἀποκατάστασις εἶχαν γίνῃ κοινὴ συνείδησις σὲ τέτοιον βαθμῶν, ὡστε νὰ εἶναι δυνατόν ἢ παρθενογένεσι τοῦ ὀρηματος εἶτε ἀπὸ παρεξήγησιν εἶτε ἀπὸ σκοπιμότητα. Αὐτὴ ἡ ἐποχὴ εἶναι ὁ Ἀγώνας, κατὰ τὸν ὁποῖον παρουσιάζεσθαι σὲ μιὰ πρωτογενὴ μορφὴ ὁ μῦθος. Ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότητα - παίζει ἐδῶ τὸν πρῶτον ῥόλον ἢ συνέχεια εἶναι εὐκόλῃ. Ἄπὸ τῆς στιγμῆς ὅπου τὸ γενικὸ αὐτὸ κλίμα δημιουργεῖ τὴν κατάλληλῃν προϋπόθεσιν, ὡστε νὰ προκύψουν ἀπὸ ἀνάλογες ψυχολογικὰς προϋποθέσεις ὅμοιαι μαρτυρίες — πρᾶγμα πού βεβαιώνει τὴν παρθενογένεσιν τοῦ μῦθου —, νὰ προστεθοῦν ἄλλα συγγενῆ στοιχεῖα, καθὼς τὸ γνωστὸ τραγοῦδάκι γιὰ τὸ φεγγαράκι, ἢ φαντασιώσεις ἱστορικῶν τῆς παιδείας οἱ ὁποῖοι, ἀδιαφοροῦντας γιὰ τὴν ἀληθοφάνεια τῶν πραγμάτων, ἠδύοντο ἀπὸ εἰδωλλιακὰς ἀνακαμύσεις, καθὼς ἢ περιπτώσιν τοῦ Γ. Χριστιανῆ, νὰ ἐπιστεγασθοῦν τέλος τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μὲ τὴν ὑποβολὴν τῆς τέχνης τοῦ λόγου, καθὼς τὸ ποίημα τοῦ Πολέμη, ἢ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, καθὼς ὁ πασίγνωστος πίνακας τοῦ Γύζη, ἢ γιονοσιστῆδα πιά ἔχει δημιουργηθῇ καὶ εἶναι εὐκόλῃ νὰ παρασύρῃ καὶ τοὺς εὐφάνταστους καλοπρωαίρετους ἱστορικοὺς τῆς ἐθνικῆς σκοπιμότητος.

Ἐνας αἰώνας καὶ πλέον μετὰ τὴν ἄλωση εἶναι τὸ διάστημα πού καλύπτεται λίγο πλὴν ἀπὸ τοὺς ὑπέρημχους τῆς μυθολογίας

ρεῖ νὰ δικαιολογήσῃ, μὲ τὸν ἀργὸ ρυθμὸ πού ἔχει ἡ ζωὴ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ καὶ μὲ τὴν ἐπιβράδυνσιν τὴν ὁποῖα προκάλεσε ἡ τουρκικὴ κατὰκτησις, τὸ γενικὸ μούδισμα πού ἔχει καταλάβῃ ὅλες τίς δυνάμεις τοῦ ἔθνους. Ἄν ὑπῆρξαν σκόρπιες ἀπόπειρες γιὰ κάποια ἐκπαιδευτικὴ κίνησις, οἱ ἀπόπειρες αὐτῆς θὰ ἦταν τόσο ἀδύναμες, ὡστε δὲν ἄφησαν παρὰ ἐλάχιστὰ ἰχνη τῆς παρουσίας τους. Δὲν ἔχομε λοιπὸν κανένα λόγο νὰ μὴν δεχθῶμε ὅτι ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀφύπνισιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶναι τὸ τέλος τοῦ 16ου αἰ., γιὰτὶ τότε μόλις ἀρχίζουν οἱ χειρόγραφες καὶ ἐπίσημες μαρτυρίες. Τὸ 1593, ὅπως θὰ δοθῆ παρακάτω, ἡ μεγάλη Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας ἀποφάσισε νὰ προαγάγῃ τὴν παιδείαν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σημασία πού ἔχει ἡ ἀπόφασις αὐτὴ καθαυτῆ, εἶναι καὶ γιὰ δύο λόγους σημαντικὴ: Ὁ πρῶτος εἶναι πῶς ἡ ἐκπαιδευτικὴ κίνησις στὴν Ἑλλάδα στὴν ἀφετηρία τῆς εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν Ἐκκλησίαν/ὁ δεύτερος, ἐπειδὴ ἡ σύνδεσις αὐτὴ ἀναφέρεται καὶ σὲ θέματα οἰκονομικά. Εἶναι βέβαια γνωστὸ πῶς στὸν 16ο αἰ. ἐκπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας ἔδωσαν μεμονωμένα δείγματα ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἐκπαίδευσιν, ἀλλὰ οἱ περιπτώσεις αὐτῆς δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ δοθῇ ἀπάντησις στὰ δύο ἐρωτήματα: α) πότε ἢ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐπέβαλε τὸν ἐαυτοῦ τῆς ἐκπαιδευτικῆς κινήσεως καί, σὲ ἐπέκτασι, ἀσφαλῶς τῆς πνευματικῆς κινήσεως; καὶ β) πότε γιὰ πρῶτη φορὰ καὶ ἀπὸ κοινῶν κλῆρῶν καὶ πᾶσι τὴν πρωτοβουλίαν αὐτῆς, ἢ ὄπλο, ὄπλο, εἶναι σήμερον καὶ γνωστὸ, παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν 17ο αἰ. συστηματικῶς, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἀνώτερη ἐκπαίδευσιν. Τὸ δεύτερον βέβαια ἐρώτημα προϋποθετεῖ τὴν οὐσιαστικὴν συμμετοχὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐκπαιδευσεως.

Ἐστὼ καὶ ἂν μείνῃ χωρὶς ἀπάντησιν τὸ πρῶτον ἐρώτημα, ἔστὼ καὶ ἂν δὲν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν τὰ ἀποτελέσματα, φαίνεται πῶς ἡ πρωτοβουλίαν αὐτὴ ἦταν κατὰ ἀναπόφευκτον ἀφορμὴ στὸν Ἑλληνισμόν ἢ προσεταιρία πού βρισκῆ ἢ Ἐκκλησίᾳ, γιὰ τοὺς γνωστούς λόγους, πολὺ γρήγορα ἀπὸ τὸν κατακτητῆ, τὴν μεταβάλλει σὲ διοικητικὸν μηχανισμόν ἐντελῶς κατάλληλον γιὰ νὰ ἐπιτελέσῃ μὲ ἐπιτυχίαν καὶ τὸ ἔργο αὐτό.

Ὅτι, ἐπέτυχε ἡ Ἐκκλησία ἦταν πραγματικῶς γενναῖο. Καὶ θεωρητικῶς θὰ μπόροῦσε νὰ ἦταν ἀποτελεσματικώτερον, ἂν ἦταν γενναϊότερον.

Ἄν ὅμως ἡ Ἐκκλησία δὲν φαίνεται νὰ συνέλαβε τὸ πρόβλημα στὴν βίβησιν του, μιὰ ἄλλη δύναμις ἐξω ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς κάνοι τὴν ἐμφάνισιν τῆς περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ: ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Δύσεως. Τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ πού ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς τουρκοκρατοῦμενης Ἑλλάδος δὲν ἔχει ἀρχισιν ἀκόμη νὰ ἀνυποκριτοῦται, ἀντίθετον ὁ ἀπόδημος Ἑλληνισμὸς ἀρχίζει νὰ συγκροτῆται σὲ ὁλοένα μεγαλότερες ὁμάδες καὶ νὰ ἀνδρώεται οἰκονομικά. Ἐστὶ ἡ σύστασις τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ θὰ ἀποτελέσῃ ταχύτατα μιὰ τέτοιον δύναμιν, ὡστε νὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἰσοφύρῃσιν ἀποτελεσματικῶς πρὸς αἰκίλας κατευθύνσεις τίς ἐλλείψεις τοῦ γηγενοῦς παράγοντος. Ἄν ἀντίστοιχα ἐκτιμήσουμε καὶ τὴν πλεονεκτικὴν θέσιν τῶν Ἑλλήνων τοῦ ἐξωτερικοῦ — ἐμπόριον καὶ λογίον — πού ζῶσαν καὶ χαίρονταν τὸ θαῦμα τῆς ἐυρωπαϊκῆς Ἀναγεννήσεως, εἶναι εὐκόλῃ νὰ σταθμίσουμε τίς συνέπειες γιὰ τὴν τύχην τῆς παιδείας στὸν ὑπόδουλον Ἑλληνισμόν, ἂν αὐτὸς ὁ ὑλικὸς καὶ πνευματικὸς πλοῦτος ἐβρισκε τρόπον νὰ διοχτευσθῇ στὴ στενὴν ἢ στὴν εὐρύτερην πατρίδα τοῦ ξενιτεμένου.

Μὲ βίασιν τοὺς δύο αὐτοὺς πόλους ὁ δρασθηριοποιηθῆ ἢ κίνησις γιὰ τὴν ὄργάνωσιν τῆς ἐκπαιδευσεως στὸν Ἑλληνισμόν γενικώτερα. Τὸν ρόλον τῆς Ἐκκλησίας τὸν εἶδαμε. Ὁ ρόλος ὅμως τοῦ ἀπόδημου Ἑλληνισμοῦ ἦταν εὐρύτερος, περισσότερον ποικίλος καὶ πρὸ ἀποτελεσματικὸς. Ὁ ἀπόδημος θὰ μεριμνήσῃ γιὰ τὴν προικοδότησιν καὶ τὴ συντήρησιν μιᾶς σχολῆς καγιώνοντας ἕνα κληροδότημα, μὲ τοὺς τόκους τοῦ ὁποῖου νὰ πραγματοποιηθῇ ὁ σκοπὸς του. Ἡ σχολὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι εἶτε στὸν τόπον τῆς διαμονῆς του, εἶτε στὴ στενὴ ἢ στὴν εὐρύτερην πατρίδα του ὁ ἀπόδημος θὰ μεριμνήσῃ μὲ ὑποτροφίας νὰ μετεκπαιδεύσῃ στὸ ἐξωτερικὸν νέους πού θὰ ἐπανδρώσουν τίς σχολὰς τῆς πατρίδος του. Ἐστὶ ὁ ἀπόδημος ὁ γίνῃ ἔμμεσα εἰσηγητῆς νέων ἰδεῶν καθὼς καὶ νέων συστημάτων σὲ μιὰ ἐποχὴ γενικῶν ἀνωθεωρήσεων καὶ σὲ μιὰ ἐκπαίδευσιν πού κατὰ κανόνα εἶναι συντηρητικῆ, ἀφοῦ ἐμπνέεται καὶ διοικεῖται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ ἴδιος, τέλος, θὰ γίνῃ ἄμεσα πηγὴ φωτισμοῦ γιὰ τὸ Γένος μὲ τὴν ὄργάνωσιν τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφεῖων τῆς Ἰταλίας. Ἡ συνεργασία του μὲ τὴν Ἐκκλησίαν δὲν παρουσιάζει ἀκόμη προβλήματα, γιὰτὶ καὶ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, σὲ ἐξικίνημά της τουλάχιστον γιὰ τὴν ἀναμόρφωσιν τῆς παιδείας, διακινεῖσθαι ἀπὸ οὐμνιστικὰς διαθέσεις.